

ANNA TABAKA
Muzeum Okręgowe Ziemi Kaliskiej,
Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk
ORCID 0000-0002-5910-3034

ZESZYTY
KALISKIEGO TOWARZYSTWA
PRZYJACIOŁ NAUK NR 21
STUDIA HISTORYCZNE
NAD ARCHITEKTURĄ,
URBANISTYKĄ I SZTUKĄ
KALISZ 2021
ISSN 1426-6547

TEATR DLA WSZYSTKICH? SPÓR O ROLĘ TEATRU MIEJSKIEGO NA TLE DYSKUSJI SPOŁECZNO-POLITYCZNYCH W KALISZU LAT TRZYDZIESTYCH XX WIEKU – ZARYSOWANIE PROBLEMATYKI

WPROWADZENIE, STAN BADAŃ

Teatr dla kaliszczan co najmniej od początku XIX w., to jest od czasu postawienia pierwszego z czterech budynków służących sztukom scenicznym nad Prosną¹, był miejscem ważnym, mocno związanym z rozwojem kulturalnych ambicji mieszczaństwa. Zarówno z tego powodu, jak i ze względu na walory architektoniczne kolejnych przybytków muz, stał się on tematem wielu szerokich opracowań. Najważniejsze z nich wyszły spod piór Stanisława Kaszyńskiego (kanoniczne „Teatralia kaliskie”)², Iwony Barańskiej, Joanny Bruś, Barbary Czechowskiej i Makarego Górczyńskiego³. Wątek teatralny jako jeden z wielu jest poruszany także przez autorów analiz poświęconych odbudowie Kalisza po spaleniu jego śródmieścia w sierpniu 1914 r. przez pruskie wojska⁴. Scenicznemu

¹ Stanisław Kaszyński, *Teatralia kaliskie: materiały do dziejów sceny kaliskiej (1800-1970)* (Łódź: Wydawnictwo Łódzkie, 1972), 13-66; Joanna Bruś-Kosińska, *Budynki teatralne Kalisza* (Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk [dalej jako KTPN], 2007), 37-69; sumarycznie zob. także Jerzy Aleksander Splitt, „Aktorowie w podróży. Tradycje teatralne Kalisza do 1939 r.”, w: *200 lat sceny nad Prosną*, red. Joanna Chojka (Kalisz: Teatr im. Wojciecha Bogusławskiego, Studio ConTEXT, 2001). 9-27.

² Kaszyński, *Teatralia kaliskie*.

³ Iwona Barańska, *Architektura Kalisza w dobie Królestwa Kongresowego* (Kalisz: KTPN, 2002); Joanna Bruś-Kosińska, *Budynki teatralne*; Barbara Czechowska, *Kaliskie Korso. Architektura i urbanistyka Alei Wolności w XIX i XX wieku* (Kalisz: KTPN, 2010); Makary Górczyński, *Dziewiętnastowieczny Teatr Miejski w Kaliszu. Architektura i polityki kulturowe na peryferiach imperium* (Kalisz: KTPN, 2017).

⁴ Podstawowa literatura dotycząca zburzenia: Arkadiusz Mieczysław Woźniak, *Kalisz 1914. Pogrom miasta*, (Kalisz: KTPN, 2015); Maciej Drewicz, *Wypadki kaliskie 1914. Reinterpretacja obrazu zdarzeń* (Kalisz: KTPN, 2014); Ryszard Bieniecki, Bogumiła Celer, *Katastrofa kaliska 1914* (Kalisz: KTPN, 2014); por. także Arkadiusz

gmachowi w interesujących mnie latach międzywojennych przyjrzeni się bliżej Dariusz Błaszczyk w tekście jubileuszowego wydawnictwa albumowego⁵ oraz Iga Kozłowska⁶. D. Błaszczyk skupił się na osadzeniu architektury kaliskiego teatru na tle dorobku jego twórców, natomiast ostatnia z przytaczanych autorek naświetliła panoramę społecznych zdarzeń towarzyszących odbudowie i rozgrywek o sposób zarządzania teatrem prowadzonych przez lokalną władzę.

Jednakże, wymienione ujęcia pomijają dyskusje związane z nasilającymi się tendencjami nacjonalistycznymi w przeddzień wybuchu II wojny światowej. Od polityki nie były wolne także dyskusje wokół repertuaru i form wystawianych spektakli. Do takich stwierdzeń prowadzi drobiazgowa analiza lokalnej prasy, obrazującej szerokie spektrum poglądów swoich wydawców i czytelników. Mam tutaj na myśli przede wszystkim „Echo Kaliskie Ilustrowane”, „Głos Kaliski”, „ABC Kaliskie” i „Gazetę Kaliską”. Ta ostatnia sprzyjała sanacji, ale też raczej preferowała racje prawej strony sceny politycznej. „Gazeta Kaliska” pozostaje szczególnie cennym źródłem, ponieważ mimo ograniczeń formalnych, pismo zamieszczało relacje z ratuszowych narad i debat oraz komentarze⁷. Miasto nad Prosną oglądane z tej perspektywy staje się modelowym przykładem światopoglądowych sporów międzywojnia, w tym dotyczących podziałów etnicznych i animozji o nawet rasowym wydźwięku. Kulminacją interesujących mnie w niniejszym komunikacie wydarzeń nastąpiła w czasie krótkiej kadencji Iwo Galla⁸ w roli dyrektora teatru nad Prosną (7. 10. 1936 – 16. 04. 1938), o czym szerzej pi-

---

Błaszczyk, *Miasto ponad ogień i czas: echa kaliskiego Sierpnia 1914 roku w literaturze, grafice i filmie* (Kalisz: Miejska Biblioteka Publiczna im. A. Asnyka, 2014). Odbudowa, w tym teatr: Teresa Zarebska, „Sprawa odbudowy zabytkowego centrum Kalisza po zniszczeniach w 1914 roku”, *Rocznik Kaliski* 10 (1977): 121-179; Andrzej Kurzyński, „Odbudowa Kalisza ze zniszczeń wojennych w latach 1914-1929”, *Rocznik Kaliski* 31 (2005): 59-89. Zob. także artykuł M. Rabiegi w niniejszym wydaniu „Zeszytów KTPN” (bibliografia).

⁵ Dariusz Błaszczyk, *Architektura Teatru im. Wojciecha Bogusławskiego w Kaliszu. Architecture of the Wojciech Bogusławski Theatre in Kalisz* (Kalisz: Teatr im. Wojciecha Bogusławskiego, 2016), 78-120.

⁶ Iga Kozłowska, *Teatr w Kaliszu w okresie II Rzeczypospolitej* (Kalisz: Towarzystwo Miłośników Kalisza, 2005).

⁷ W latach 1934-1939 „Gazeta Kaliska” jako mutacja „Kuriera Polskiego” lokalnymi informacjami zapełniała już tylko ostatnią, zazwyczaj ósmą stronę. Mimo pierwotnie narodowych przekonań swojego redaktora i wydawcy Józefa Radwana, we wskazanym okresie pismo sprzyjało rządowi sanacyjnemu. Zob. Krzysztof Walczak, Ewa Andrysiak, Ewa Obała, *Józef Radwan (1858-1936). Prawnik, wydawca i działacz społeczny, seria: Kaliszanie* (Kalisz: KTPN, 2014), 22, 34-52.

⁸ Iwo Gall (1890-1959), reżyser, scenograf, malarz, pedagog, teoretyk sztuki scenicznej, zob. Monika Pokrzycka-Pokora, *Iwo Gall*, <https://culture.pl/pl/tworca/iwo-gall>, [dostęp 18 IX 2021].

sali Maciej Michalski⁹ oraz Iga Kozłowska¹⁰. Ten wątek odbudowy kaliskiej sceny – propagandowy – będzie mnie tutaj interesował jako niezbędne uzupełnienie do czytania możliwych znaczeń architektury w miejskiej przestrzeni. Poniższy tekst, w którym krótko zarysowuję historię budowy teatru na tle realiów społeczno-politycznych oraz stawiam pytania, traktuję jedynie jako wstęp do szerszych badań i zaproszenie do dyskusji dla innych badaczek i badaczy.

TEATR W BUDOWIE

Na progu niepodległości u wrót Parku Miejskiego, na końcu Alei Józefiny w Kaliszu (obecnie Wolności), stała wypalona teatralna bryła w kostiumie renesansowo-barokowej „bomboniery”¹¹. Oddana do użytku zaledwie 14 lat przed wybuchem I wojny światowej, budowla spełniała marzenia zasobnego mieszczanina i okolicznego ziemiaństwa – współfundatorów obiektu¹². Realizację projektu Józefa Chrzanowskiego¹³, architekta gubernialnego, poprzedziły lata dyskusji i urzędowych starań, szczególnie trudnych w scentralizowanym systemie administracji ziem pod jurysdykcją cara¹⁴. Po odzyskaniu niepodległości, gdy zbombardowany w sierpniu 1914 r. Kalisz wchodził w najważniejszą fazę odbudowy¹⁵, sprawa teatru ponownie okazała się jedną z najbardziej palących w wymiarze społecznym. O jej ważności dla lokalnej wspólnoty niezbitcie świadczy fakt, że już w grudniu 1918 r. wśród wniosków dotyczących, m.in. ceny chle-

⁹ Maciej Michalski, *Iwo Gall. Dwadzieścia miesięcy w Kaliszu*, w: Anna Wypych-Gawrońska i in. red., *Iwo Gall - redutowiec, artysta teatru* (Częstochowa: Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie, 2014), 229-236.

¹⁰ Kozłowska, 103-127. Na kaliski epizod Iwo Galla w kontekście lokalno-miejskich animozji po raz pierwszy zwróciłam uwagę w cyklu popularno-naukowym, zob.: Anna Tabaka, Maciej Błachowicz, „Jaki teatr dla Kalisza?”, *Życie Kalisza* 20 (2013): 26.

¹¹ Autorem tego porównania jest Adam Chodyński (1832-1902), zasłużony kronikarz miasta, redaktor i dziennikarz, zob., tegoż, „Teatr w Kaliszu”, *Gazeta Kaliska* 169 (1900): 1.

¹² Na problem zawłaszczenia XIX-wiecznego obrazu miasta przez narrację i praktykę sfer mieszczańsko-burżuazyjnych zwrócił uwagę Makary Górzyński, zob., tegoż, „Dziewiętnastowieczny park miejski w Kaliszu. Historia, władza i komercja w przestrzeni kultury popularnej”, *Kultura popularna* 3 (37) (2013): 46-60, por. tegoż, *Dziewiętnastowieczny Park Miejski w Kaliszu. Ogród cywilizacji* (Kalisz: KTPN, 2019), 136-141; tegoż, *Dziewiętnastowieczny Teatr*, 100-129.

¹³ Józef Chrzanowski (1844-1915), w latach 1875-1903 architekt guberni kaliskiej, zob. Makary Górzyński, „Architekt Józef Chrzanowski. Przyczynek do studiów nad kulturą architektoniczną Kalisz końca XIX wieku”, *Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk*, 12 (2011): 76-97. O biurze architekta gubernialnego Józefa Chrzanowskiego: tenże, *Dziewiętnastowieczny ratusz w Kaliszu. Architektura i niezrealizowany projekt nowoczesności* (Kalisz: KTPN, 2014), 104-111.

¹⁴ Górzyński, *Dziewiętnastowieczny Teatr*, 29-58, por. tegoż, *Dziewiętnastowieczny ratusz*, 50-84.

¹⁵ Małgorzata Omilanowska, „Odbudowa Kalisza po zburzeniach 1914 roku”, *Biuletyn Historii Sztuki* 4 (2016): 663-687.

ba, dodatkowej pensji dla nauczycieli i powołania lekarza miejskiego, magistrat zdecydował „zaprosić architekta Przybylskiego do wydania orzeczenia w sprawie odbudowy teatru”¹⁶. W połowie sierpnia kolejnego roku w Kaliszu odbyła się dwudniowa narada przedstawicieli Ministerstwa Robót Publicznych oraz Ministerstwa Sztuki i Kultury z udziałem znanych warszawskich architektów¹⁷. Dyskutowano m.in. o regulacji urbanistycznej Kalisza i powiększeniu jego obszaru, zachowaniu dawnych murów miejskich, urządzeniu placów oraz ratuszu i teatrze. Odbudowa tego ostatniego gmachu nie budziła wątpliwości. Kamień węgielny wmurowano już cztery miesiące wcześniej, 17 marca 1919 r.¹⁸, a w akcie erekcyjnym podkreślono, że budowa jest prowadzona „dla podnoszenia nauki moralnej i ku chwale Ojczyzny”¹⁹, co w kontekście moich rozważań wydaje się szczególnie znaczące. Uczestnicy ratuszowo-ministerialnej narady bez dyskusji przyjęli oświadczenie władz miejskich, że przybytek muz scenicznych będzie się odbudowywał według planów Czesława Przybylskiego²⁰, twórcy Teatru Polskiego w Warszawie²¹. Autorytet twórcy projektu, profesora Politechniki Warszawskiej, dla zamawiających, tj. kaliskiego magistratu, stanowił gwarancję, że „teatr będzie odpowiadał wszystkim wymaganiom sztuki, techniki i architektury”²². Wątpliwości nie budziła także lokalizacja, nad rzeką przy wejściu do Parku Miejskiego, usankcjonowana przez tradycję. Rok później (19 X 1920 r.) przed bryłą teatru do oficjalnego zdjęcia stanął premier Wincenty Witos²³, goszczący w Kaliszu z okazji poświęcenia kamienia węgielnego pod budowę ratusza²⁴.

¹⁶ „Z Rady Miejskiej”, *Gazeta Kaliska* z 22 XII 1918 r.

¹⁷ Zjazd Przedstawicieli Ministerstwa w Kaliszu (15-16 sierpnia 1919 r.) odbył się za prezydentury Jana Michalskiego (1919-1921). Na zjazd przybyli architekci: Juliusz Kłos, Alfred Lauterbach (przedstawiciele Ministerstwa Kultury i Sztuki), Marian Lalewicz, Franciszek Krzywda-Polkowski, Stefan Szyller, Sylwester Pajzderski, architekt miejski, Albert Nestrypke, architekt powiatowy oraz Józef Raciborski, konserwator sztuki w okręgu kaliskim. Zob. *Sprawozdanie ze zjazdu przedstawicieli ministerstw w dniu 15 i 16 sierpnia 1919 roku w sprawie odbudowy miasta Kalisza* (Kalisz: Wydawnictwo Magistratu Miasta Kalisza, 1919); Omilanowska, *Odbudowa Kalisza*, 680, 682; Kurzyński, *Odbudowa Kalisza*, 71-72; Zarębska, *Sprawa odbudowy*, 166.

¹⁸ Zob.: „Poświęcenie fundamentów pod teatr”, *Gazeta Kaliska* 65 (1920): 3.

¹⁹ Tamże. Zob. także: Kaszyński, *Teatralia kaliskie*, 347-348; Kozłowska, *Teatr w Kaliszu*, 52-54.

²⁰ Czesław Przybylski (1880-1936), architekt, wszechstronnie wykształcony na uczelniach w Warszawie, Paryżu, Wiedniu, wykładowca akademicki, twórca projektów ośmiu budynków teatralnych; zob.: Grażyna Jonkajtys-Luba, *Czesław Przybylski*, seria: *Architektura i architekci świata współczesnego* (Warszawa: Wydawnictwo Arkady, 1996); por. Błaszczuk, *Architektura Teatru*, 126-133.

²¹ *Sprawozdanie ze zjazdu przedstawicieli*, 23.

²² „Narada magistratu z przedstawicielami rządu. Postanowienia w sprawie odbudowy teatru i ratusza”, *Gazeta Kaliska* 188 (1919): 3.

²³ Wincenty Witos (1874-1945), polityk, działacz ruchu ludowego (Stronnictwa Ludowego, PSL „Piast”, Polskiego Stronnictwa Ludowego), premier rządu.

²⁴ *Uroczystość poświęcenia pod budowę ratusza w Kaliszu 19 (17). 10. 1920*, al-

Przybylski wykorzystał część murów po spalonym teatrze²⁵, ale zakładał rozbudowę bryły oraz niemal dwukrotnie powiększył widownię i zaplecze. Fasada w nowej aranżacji zyskała charakterystyczną, monumentalną, półkolistą kolumnadę jońską, a rozbudowane i przebudowane elewacje otrzymały klasycyzującą kompozycję. Gmach w stanie surowym był gotowy w 1922 r.²⁶. Niestety w wyniku problemów z finansowaniem, na które pośrednio wpłynęły skutki Wielkiego Kryzysu (1929-33), prace we wnętrzach ukończono dopiero po kolejnych 14 latach. Ratująca dla inwestycji okazała się subwencja Ministerstwa Opieki Społecznej oraz pożyczki z rządowego Funduszu Pracy, udzielone w latach 1933 i 1935²⁷.

Problemy finansowe i związane z tym znaczące przerwy w budowie wywołały publiczną debatę²⁸. W konsekwencji kaliszanie zaczęli organizować pieniężne zbiórki. Kluczowe dla dalszych losów teatru jest pytanie, kim byli darczyńcy? Początkowo ruch osób wspomagających można określić jako masowy, łączący różne grupy społeczne i kulturowe. Na liście ofiarodawców z 1929 r. obok miejscowych przedsiębiorców, ziemian, adwokatów i nauczycieli znalazł się Związek Dorożkarzy w Kaliszu. Składkę złożyli także kaliscy obywatele pochodzenia żydowskiego i niemieckiego²⁹. Najbardziej spektakularne efekty osiągnęło Towa-

---

bum fotograficzny, zb. Muzeum Okręgowego Ziemi Kaliskiej w Kaliszu, nr inw. MOZ-K/H/3301. Fotografia z Wincentym Witosem również w zbiorach Narodowego Archiwum Cyfrowego: Premier Wincenty Witos wraz z osobami towarzyszącymi przed gmachem Teatru im. Wojciecha Bogusławskiego, <https://audiovis.nac.gov.pl/obraz/59606/>, [dostęp: 18 IX 2021].

²⁵ „Odbudowa Teatru Miejskiego”, *Gazeta Kaliska* 87 (1919); zob. również: Bruś-Kosińska, *Budynki teatralne*,

58; Kozłowska, *Teatr w Kaliszu*, 52; Błaszczuk, *Architektura Teatru*, 81.

²⁶ Roboty były prowadzone początkowo pod kierunkiem inż. Zenona Dzierżawskiego, a następnie arch. Sylwestra Pajzderskiego. Zob. Andrzej Androchowicz, *Pajzderski Sylwester*, w: *Słownik Biograficzny Wielkopolski południowo-wschodniej ziemi kaliskiej*, t. III, red. Danuta Wańka (Kalisz: KTPN, 2007). 309-310.

²⁷ Podstawowe archiwalia dotyczące budowy kaliskiego teatru: Archiwum Państwa w Kaliszu, zespół Akta Miasta Kalisza, sygn. 210, Teatr Miejski w Kaliszu (gł. różne kosztorysy wykończenia przebudowy gmachu, pożyczka z Funduszu Pracy, oszacowanie wartości z 1940 r., tutaj także korespondencja z Czesławem Przybylskim) i sygn. 212, Teatr Miejski w Kaliszu (gł. dokumentacja dotycząca wykończenia wnętrza budynku, tutaj m.in. korespondencja z architektami Juliuszem Żórawskim, Witoldem Wardęskim, Romanem Schneiderem). Wymienione archiwalia stały się podstawą dla moich tekstów popularno-naukowych, które publikowała lokalna prasa: Anna Tabaka, „Teatr modernistów”, *Kalisia Nowa* 4-6 (2014): 8-10 oraz Anna Tabaka, Maciej Błachowicz, „Jak kaliszanie budowali teatr”, *Życie Kalisza* 19 (2013): 26; tychże, „Jaki teatr dla Kalisza”, *Życie Kalisza* 20 (2013) 26 [cykl felietonów historycznych].

²⁸ [M.T.J.] „Ratujmy teatr w Kaliszu”, *ABC Kaliskie* 36 (1927): 6. Inne zob., Kaszyński, *Teatralia kaliskie*, 276-279, 348; Kozłowska, *Teatr w Kaliszu*, 56-66.

²⁹ Kaszyński, *Teatralia kaliskie*, 348-350.

rzystwo Miłośników Sceny w Kaliszu³⁰, które rozpoczęło zbiórkę na projekty architektonicznego rozwiązania wnętrza, przygotowywane już przez innego architekta – Juliusza Żórawskiego³¹, asystenta Przybylskiego. W swoim apelu z 1930 r. Zarząd TMS nadal zwracał się do wszystkich kaliszczan, bo – jak argumentowano – „teatr jest dla wszystkich, więc też wszyscy z niego korzystać będziemy”³². Zastrzeżono jednak, że w Złotej Księdze TMS znajdują się nazwiska ofiarodawców, którzy wpłacą co najmniej 250 zł³³. Tym samym w debatę wokół teatru wpisano pierwsze kryterium wartościowania – finansowe. Ostatecznie sumę 30 tys. zł zebrali najwięksi przemysłowcy miasta, kilka stowarzyszeń inteligencji (m.in. byli wychowankowie szkół kaliskich i prawnicy) oraz wojskowi (Korpus Oficerów 25 Pułku Artylerii Polowej)³⁴. Połowę kwoty stanowiła wpłata Sławomira Czerwińskiego³⁵, związanego z Kaliszem ministra wyznań religijnych i oświecenia publicznego, propagatora idei wychowania państwowego. Stowarzyszenie prowadził rejent Stanisław Bzowski³⁶, a jednym z członków zarządu był kaliski architekt Witold Wardęski³⁷, który ostatecznie objął nadzór nad budową i doprowadził ją do końca.

Żórawski za zgodą swojego mentora przeprojektował widownię wraz z parterem, decydując o usunięciu naruszonych konstrukcyjnie partii starych murów. Jemu początkowo zlecono także wystrój wnętrza, ale ostatecznie tą częścią prac

³⁰ Zebranie organizacyjne Towarzystwa Miłośników Sceny w Kaliszu odbyło się 18 II 1930 r. w siedzibie Banku Ziemi Kaliskiej i było prowadzone przez Romana Voita, dyrektora placówki. Zob. Kaszyński, *Teatralia kaliskie*, 279 oraz Kozłowska, *Teatr w Kaliszu*, 58-59, 153-154. Wyciąg niektórych punktów statutu nowo powstałego TMS: „Teatr w Kaliszu”, *Gazeta Kaliska* 71 (1930): 2.

³¹ Juliusz Żórawski (1898-1967), architekt, wykładowca akademicki, teoretyk. Zob. Dariusz Błaszczuk, *Juliusz Żórawski - przerwane dzieło modernizmu* (Warszawa: Wydawnictwo: salix alba, 2010), por. tegoż, *Architektura Teatru*, 134-141.

³² *Gazeta Kaliska* 79 (1930): 2.

³³ Złota Księga Towarzystwa Miłośników Sceny w Kaliszu, zb. Muzeum Okręgowe Ziemi Kaliskiej w Kaliszu, nr inw. MOZK/H/659. Na marginesie warto dodać, że ówczesna dniówka robotników w kaliskich fabrykach koronek wynosiła 5-8 zł.

³⁴ Tamże oraz „Teatr w Kaliszu”, ABC Kaliskie 303 (1930): 8.

³⁵ Piotr Gołdyn, *Sławomir Czerwiński (1885-1931). Minister oświaty, przyjaciel Kalisza*, seria: *Kaliszanie* (Kalisz: KTPN, 2013).

³⁶ Stanisław Bzowski (1862- 1936), notariusz, działacz społeczny, zob. Grzegorz Waliś, Bzowski Stanisław Gerwazy, w: *Słownik biograficzny Wielkopolski południowo-wschodniej ziemi kaliskiej*, t. III, red. Danuta Wańka (Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2007), 83-84.

³⁷ Witold Wardęski (1888-1974), architekt, działacz społeczny, absolwent Wydziału Architektury Politechniki Darmstadtzkiej, zob. Grzegorz Waliś, Wardęski Witold Antoni Stanisław (1888-1974), *Słownik*, t. III, 430-431. Ostatecznie to Wardęski, mimo zaawansowanych pertraktacji ze znanym w Polsce scenografem i reżyserem Karolem Fryczem (1877-1963), został także projektantem sceny kaliskiego teatru i cukierni na parterze (pomieszczenie wyróżnione na zewnątrz portykiem od strony rzeki). Cukiernia wraz z sąsiadującą kuchnią po wojnie straciły swoją pierwotną funkcję.

zajął się Roman Schneider³⁸. Na liście firm zaangażowanych w tworzenie budynku wyposażonego w liczne udogodnienia (centralne ogrzewanie, elektryczność, kanalizacja, wodociągi) znalazło się także kilka kaliskich zakładów³⁹, co tym bardziej pozwala spojrzeć na sceniczny gmach, jak na wspólne dzieło – efekt wielokierunkowych starań lokalnej społeczności. Prace ukończono jesienią 1936 r. i w tym samym czasie decyzją rady miejskiej teatr otrzymał imię Wojciecha Bogusławskiego.

Niemal dwie dekady, w czasie których powstawała kaliska realizacja, odcisnęły się na jej architekturze. Czesław Przybylski projektując bryłę w 1919 r. sięgnął po rozwiązania klasyczne (neoklasycyzm)⁴⁰, w pierwszych latach II RP często wykorzystywane do manifestacji potęgi i stabilności odrodzonego państwa⁴¹. Powstałe ponad dekadę później wewnątrz Żórawskiego reprezentuje kosmopolityczny modernizm awangardy z elementami stylu okrętowego (streamline) i art deco⁴², co odpowiadało ówczesnie najnowszym trendom w architekturze europejskiej. Projektant – co uwypuklił w swojej analizie Błaszczuk – wykorzystał w Kaliszu rozwiązania, które wcześniej zastosował w warszawskich kinach⁴³.

TEATR W MIEŚCIE

Kluczem do zrozumienia intencji zlecniodawców jest wielkość widowni obliczonej na 758 miejsc⁴⁴. Należy bowiem zapytać, czy miasto w omawianym czasie potrzebowało tak dużego teatru? Po rozszerzeniu administracyjnym w 1934 r. Kaliszowi gwałtownie, o 15 tysięcy osób, przybyła liczba mieszkańców (miasto miało wtedy ok. 65 tys. populację). Byli to ludzie różnych profesji (największą grupę stanowili robotnicy i robotnicy), narodowości i wyznań (Żydzi, Niemcy, Rosjanie, Ukraińcy)⁴⁵. Najznacniejszą i najstarszą diasporę kulturową, 26 tys. osób, tj. ponad 34 proc. ogólnej liczby mieszkańców, stanowili Żydzi⁴⁶. W relacji

³⁸ Roman Schneider (1889-1969), architekt, rzeźbiarz, ceramik, projektant mebli, pedagog, zob. Małgorzata Kitowska-Łysiak, *Roman Schneider*, <http://culture.pl/pl/tworca/roman-schneider>, [dostęp: 18 IX 2021], (tutaj niesłusznie przedstawiany jako projektant przebudowy kaliskiego teatru).

³⁹ Były to m.in. zakłady budowlane Józefa Kicala i Franciszka Tworka, zakład kamieniarski Eugeniusza Chodzickiego czy Kaliska Manufaktura Pluszu i Aksamitu.

⁴⁰ Błaszczuk, *Architektura Teatru*, 78-81; Bruś-Kosińska, *Budynki teatralne*, 61-62.

⁴¹ Michał Pszczołkowski, *Architektura użyteczności publicznej II Rzeczypospolitej 1918-1939. Forma i styl* (Łódź: Księży Młyn, 2014), 120.

⁴² Błaszczuk, *Architektura Teatru*, 98-112, w tym fotografie autora.

⁴³ Tamże, 98.

⁴⁴ Po wielu przekształceniach i zamknięciu dla publiczności drugiego balkonu wspólnie ta sama widownia mieści 270 krzeseł.

⁴⁵ Jarosława Raszevska, „Rozwój zaludnienia miasta Kalisza w latach 1793-1939”, *Rocznik Kaliski* 2 (1969): 52-58.

⁴⁶ Tamże. Por. Aleksander Pakentreger, *Żydzi w Kaliszu w latach 1918-1939* (Warsza-

z pierwszej premiery (J. Błaziński, „Pan Damazy”, reż. Iwo Gall, 15 XI 1936 r.) pojawia się jednak niepokojący komentarz: „Oczywiście na inauguracji nowego teatru zjawił się cały kulturalny Kalisz. Piękne stroje pań, wiele fraków, smokingi, **inteligentne rasowe twarze**” [podkreślenie AT]⁴⁷. Dalsza część tego opisu jednoznacznie wskazuje, jak bardzo teatr był sprawą polityczną. Na inaugurację rozpoczętą odegraniem hymnu państwowego przybyli przedstawiciele władz Kościoła katolickiego i państwowych⁴⁸, w tym teatrolog Władysław Zawistowski⁴⁹, naczelnik Wydziału Sztuki Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. W czasie przemówienia przedstawiciel ministerstwa użył porównania z Gdynią jako symbolu „polskiej prężności gospodarczej w kierunku morza”. Kalisz w tej paraleli okazał się metaforą odbudowy zniszczonego przez wojnę kraju. Co ciekawe, na scenie w tym oczekiwanym od niemal 20 lat dniu nie stanął prezydent Kalisza (władze reprezentował wiceprezydent Mateusz Siwik), ponieważ w następstwie politycznych rozgrywek, od grudnia 1935 r. do sierpnia 1937 r., najważniejszy fotel w mieście pozostawał pusty⁵⁰.

Codziennosc zweryfikowała polityczne kalkulacje. Władze dążące do odbudowy, a następnie ukończenia gmachu stanęły przed problemem utrzymania kolejnej miejskiej placówki⁵¹. Z podstawowym zadaniem zapewnienia pustej teatralnej kasy zmagał się sprowadzony z Warszawy Iwo Gall, reprezentujący pokolenie reżyserów poszukujących awangardowych rozwiązań formalnych, któremu magistrat powierzył prowadzenie nowej instytucji. Przed dzierżawcą (Gall formalnie był dzierżawcą sceny) stawiano jednak także wymagania repertuarowe. Miejska Komisja Teatralna domagała się „arcydzieł polskiej literatury”, bo – jak podawała prasa – „tylko takie przedstawienia, obejmujące repertuar klasyczny,

---

wa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1988) 9-11 oraz Sławomir Przygodzki, *Kalisz wielokulturowy* (Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2012), 36.

⁴⁷ „Otwarcie Teatru im. Wojciecha Bogusławskiego w Kaliszu”, *Gazeta Kaliska* 316 (1936): 8. Na ten cytat po raz pierwszy zwróciłam uwagę w tekście poświęconemu społecznemu odbiorowi scenografii na scenie kaliskiego teatru, zob. Anna Tabaka, „Dwieście kufrów dekoracji. Kilka uwag o <smaku prowincjonalnym>”, w: *Region i książka. Szkice z dziejów książki regionalnej*, red. Ewa Andrysiak, Elżbieta Steczek-Czerniawska (Kalisz: KTPN, 2016), 243.

⁴⁸ „Otwarcie Teatru im. Wojciecha Bogusławskiego w Kaliszu”, *Gazeta Kaliska* 316 (1936): 8.

⁴⁹ Władysław Zawistowski (1897-1944), krytyk, teatrolog, zob.: <http://www.encyklopediateatru.pl/krytyk-/70896/wladyslaw-zawistowski>, [dostęp: 18 IX 2021].

⁵⁰ Anna Tabaka, *Ignacy Adam Nieściszko-Bujnicki (1891-1939). Prezydent Kalisza, budowniczy elektrowni kaliskiej*, seria: Kaliszanie (Kalisz: KTPN, 2016), 42.

⁵¹ Miasto opłacało personel techniczny, światło, opał, ubezpieczenie od ognia, oświetlenie, nieodpłatnie rozpowszechniało afisze oraz zwolniło teatr od płacenia podatku od widowisk. Z wpływów za bilety dyrektor miał pokrywać gaże zespołu artystycznego, w tym mieściły się także jego własne pobory oraz wydatki na dekoracje. Przekrój wypisów prasowych dotyczących problemów z prowadzeniem teatru w Kalisz, w tym z zapelnieniem widowni i wyboru repertuaru, zob. Kaszyński, 120-143.

mogą się spodziewać poparcia **czynników urzędowych, które doskonale zdają sobie sprawę, co społeczeństwo podnosi moralnie, a co jego psychikę truje**” (podkreślenia AT)⁵². Czyżby duża widownia miejskiego teatru miała odpowiadać wzrastającemu apetytowi na autorytarną władzę? Od Galla domagano się „wielkiego otwarcia” przez organizację widowisk zbiorowych, bezpłatnych, tj. opłacanych z budżetu miasta i przygotowywanych z myślą o konkretnych grupach społecznych, w tym dla młodzieży szkolnej. Sprawami teatru osobiście interesował się Ignacy Bujnicki, ostatni przedwojenny prezydent miasta, związany z sanacyjnym obozem władzy, w latach swojej prezydentury (od 11 sierpnia 1937 r.) przewodniczący miejskiej Komisji Teatralnej, wcześniej sekretarz Towarzystwa Przyjaciół Teatru⁵³.

Rysujący się w międzywojniu spór dotyczył nie tylko treści, ale także formy. Publiczność pamiętająca dawny teatr była przyzwyczajona do wystawności widowisk, manifestowanej w bogatej dekoracji⁵⁴. Gall po pierwsze na „wystawność” nie miał pieniędzy, a po drugie jako reżyser szukający nowych formalnych wyznań, nie był jej admiratorem, choć – jak wykazała Iga Kozłowska – szukał kompromisów⁵⁵. Cięższej wagi zarzuty wobec nowego dyrektora wysuwała część dziennikarzy związana ze środowiskiem endecji i te będą wymagały szczegółowej analizy. Przy okazji debaty o zwolnieniu z podatku kabaretu żydowskiego zaproszonego przez gospodarza głównej sceny w mieście jeden z opiniotwórczych przedstawicieli miejskiej Komisji Teatralnej, adwokat Jerzy Dołęga-Kowalewski⁵⁶ pisał: „Teatr ma służyć sprawie narodowej i jest rzeczą nie do pomyślenia dla mnie, aby mogły w nim być wystawiane sztuki w żargonie żydowskim [...]”⁵⁷. Opinia wyrażona w 1937 r. jest niezwykle ważna, ponieważ sytuuje jądro debaty wokół kaliskiego teatru w polu dyskursu wykluczeń narodowo-etnicznych. Konflikt o takim podłożu narastał już co najmniej od początku dekady, na co dobitnie wskazuje artykuł A. L. [imiona nieznane] Lasińskiego zamieszczony na łamach „Ziemi Kaliskiej”, to jest miesięcznika powołanego przed wojną i redagowanego przez grupę inteligencji z Towarzystwa Przyjaciół Książki⁵⁸. Wskazany tekst, w dużej mierze oparty na prasowych cytatach, powstał w reakcji na decyzję rady miejskiej o wyasygnowaniu pieniędzy dla żydowskiego im-

⁵² „Posiedzenie Komisji Teatralnej”, *Gazeta Kaliska* 53 (1938): 8.

⁵³ Tabaka, *Ignacy Adam Nieściszko-Bujnicki*, 36-37.

⁵⁴ Szerzej na ten temat pisałam w tekście „Dwieście kufarów dekoracji”, 237-247.

⁵⁵ Kozłowska, *Teatr w Kaliszu*, 103-127.

⁵⁶ Od 18 IX 1938 r. Jerzy Dołęga-Kowalewski był prezesem kaliskiego oddziału Związku Polskiego, organizacji pozostającej pod wpływem Stronnictwa Narodowego, zob. Zygmunt Kaczmarek, Karol Pawlak, „Endecja w Wielkopolsce Wschodniej w okresie międzywojennym”, *Rocznik Wielkopolski Wschodniej* 4 (1976): 51.

⁵⁷ Podaję za: Michalski, *Iwo Gall*, 233. Komentarz wydrukowany przez *Echo Kaliskie Ilustrowane* 66 (1937).

⁵⁸ A. L. [imiona nieznane] Lasiński, „Sprawa Teatru”, *Ziemia Kaliska* 6-7 (1930): 191-205.

presaria Zylbera, zarządzającego Teatrem Rozmaitości, to jest sceną mieszczącą się w budynku Rzemieślników Chrześcijan pw. św. Józefa. Autor, starając się zachować obiektywizm (?), skłania się ku poglądom, które wolno spuentować cytatem: „Przyznamy się szczerze, iż wolelibyśmy widzieć na tem stanowisku aryjczyka, ale ostatecznie, dalecy jesteśmy od uprawiania krytyki dla samej krytyki”⁵⁹. Dalsza lektura „prasówki” Lasińskiego, łączącej wyimki z katolickiego „Głosu Kaliskiego”, endeckiego „ABC Kaliskiego” oraz lewicującego „Expresu Kaliskiego” (z numerów wydanych od września do listopada 1930 r.), ujawnia pokłady antysemitkiej przemocy zakodowanej w języku⁶⁰.

Kwestji teatru tak długo się nie załatwi, jak długo, w doborze repertuaru, czynnikiem dominującym będzie wzgląd na „kasę”. I pozostają dwie alternatywy: albo teatr będzie miał „kasę”, a kulturalny, polski, katolicki Kalisz będzie właściwie pozbawiony sztuki teatralnej, albo też p. Z. w dalszym ciągu będzie pokrywał deficyty pornograficznymi rewjami, dając raz na kwartał dobrą rzecz – deficytową [...]”⁶¹

Przytaczane wrywkowe opinie i komentarze obrazują zwrot nacjonalistyczny w debacie publicznej, który w okresie bezpośrednio poprzedzającym wybuch II wojny światowej przyjmuje wyraźne zabarwienie szowinistyczne. W Kaliszu w tym czasie doszło do podziału starego placu rynkowego (Rynku Dekerta, obecnie Nowy Rynek) na część chrześcijańską i żydowską (9 VII 1937 r.), a pod przykrywką „ochrony” polskiego kupiectwa Obóz Zjednoczenia Narodowego, przy udziale przedstawicieli władz państwowych, tj. samorządowców⁶², jawnie propagował hasło „Kalisz bez Żydów”⁶³. Główna część endeckich kampanii w całej Wielkopolsce była skierowana przeciwko handlującym na targowiskach i drobnym przedsiębiorcom⁶⁴. Trzeba dodać, że w powiecie kaliskim Stronictwo

⁵⁹ *Głos Kaliski* z 9 października 1930 r. – podaję za: Lasiński, „Sprawa Teatru”, 197.

⁶⁰ Alina Cała, *Żyd – wróg odwieczny? Antysemityzm w Polsce i jego źródła* (Warszawa: Nisza, 2012).

⁶¹ *Głos Kaliski* z 23 października 1930 r. – podaję za: Lasiński, „Sprawa Teatru”, 201. Zachowano oryginalną pisownię i interpunkcję.

⁶² Kaczmarek, Pawlak, „Endecja w Wielkopolsce Wschodniej”: 52; Tabaka, *Ignacy Adam Nieściszko-Bujnicki*, 47.

⁶³ Fotografia z hasłem „Kalisz bez Żydów” promująca Tydzień Propagandy Polskich Warsztatów Pracy w Kaliszu w 1937 r. wisiała na fasadzie kamienicy u zbiegu Głównego Rynku i ul. Kanonickiej. Można ją znaleźć na wielu internetowych stronach, m.in. tutaj: https://wkaliszu.pl/8033380/KARTKA_-Z_KALENDARZA_75_lat temu_w_miescie_pojawil_sie_transparent_z_napisem_Kalisz_bez_Zydow.html, [dostęp: 18 IX 2021]. Zob. także Pakentreger, *Żydzi w Kaliszu*, 63 oraz Michalski, *Iwo Gall*, fotografia na stronie nienumerowanej (dodatkowej) między 230 a 231. Brakuje jednoznacznej informacji z jakich zbiorów zdjęcie pochodzi.

⁶⁴ Szeroko na ten temat: Pakentreger, *Żydzi w Kaliszu*, 54-66.

Narodowe miało liczną grupę wyznawców i sympatyków, podobnie jak na całym obszarze Wielkopolski Wschodniej⁶⁵. W samym Kaliszu w 1939 r. SN stanowiło drugą siłę polityczną⁶⁶. Liderem okręgu kaliskiego, obejmującego miasto i powiat, był Ignacy Chrystowski⁶⁷, właściciel podkaliskiej Tłokini Kościelnej, gdzie na prawach przyjaciela domu przyjmowano Romana Dmowskiego⁶⁸, głównego ideologa i współzałożyciela Narodowej Demokracji⁶⁹.

Biorąc wszystko, co powyższe pod uwagę, uważam za zasadne przeanalizowanie, w jakim stopniu sprawa budowy i otwarcia nowego teatru w Kaliszu stała się tematem partyjnych dyskusji, a nawet narzędziem w rękach rozgrywających z różnych stron sceny politycznej. Jak myśl zawartą w akcie erekcyjnym tego gmachu – „dla podnoszenia nauki moralnej i ku chwale Ojczyzny” – rozumiano w 1919 r., a jak dziesięć i dwadzieścia lat później? Jak odczytywano sformułowanie „teatr jest dla wszystkich” w latach 20. i w kolejnej dekadzie? Kto kogo wykluczał i dlaczego? Jak w tym kontekście rozumieć formy i biel klasycyzującej bryły nad Prosną oraz modernizm – ultranowoczesność – wewnątrz połowy lat 30. XX w.? W konsekwencji poszukiwań warto odnaleźć odpowiedź na pytanie główne, dla kogo w 1936 r. otwarto teatr w Kaliszu i jakim interesom miał on służyć? Kto wywierał repertuarowe naciski i dlaczego? Jaki obraz wykształconego Polaka starano się zbudować w prowincjonalnym mieście o typowej dla II RP wielonarodowościowej strukturze? Kto zasiadał na tej widowni, a kogo oczekiwano? Udzielenie odpowiedzi na te pytania nie będzie możliwe bez przeanalizowania stosunków politycznych w mieście i wnikięcia w lokalne spory kompetencyjne. Historia tak kaliskiego teatru, jak i lokalnej „wielokulturowości”⁷⁰, czytana bez tych kontekstów jest co najmniej niepełna.

⁶⁵ Kaczmarek, Pawlak, „Endecja w Wielkopolsce Wschodniej”: 31-65.

⁶⁶ Tamże, 55 (tabela).

⁶⁷ Tamże, 43 i nast.; Grzegorz Waliś, *Chrystowski Ignacy Władysław (1882-1938)*, *Słownik*, t. III, 90-91.

⁶⁸ Roman Stanisław Dmowski (1864-1939). O kształtowaniu się poglądów Romana Dmowskiego jako głównego ideologa Narodowej Demokracji zob. Grzegorz Krzywiec, *Szowinizm po polsku (1886-1905)* (Warszawa: Wydawnictwo Neriton, Instytut Historii PAN, 2009).

⁶⁹ Anna Tabaka, Maciej Błachowicz, *Pałac Chrystowskich w Tłokini Kościelnej* (Tłokinia Kościelna: APM Event, 2013), 30, 31 (fotografie), 68 i kolejne.

⁷⁰ Kalisz współczesny bardzo mocno stawia na reklamowanie potencjału swojej historii poprzez wielokulturowość. Ten obraz, powoli budowany od lat 90. XX w., zmącił marsz faszystów przeprowadzony ulicami miasta z 11 XI 2021 r. Ciąg zdarzeń w przestrzeni publicznej, wyreżyserowanych po tym tragicznym i niewątpliwie historycznym wydarzeniu, wpisują się w działania przez Elżbietę Janicką i Tomasz Żukowskiego określane mianem „filosemickiej przemocy”, zob. tychże, *Przemoc filosemicka? Nowe polskie narracje o Żydach po roku 2000* (Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN, 2016).

BIBLIOGRAFIA

ARCHIWALIA I ZBIORY

Archiwum Państwowe w Kaliszu

Zespół Akta Miasta Kalisza, *Teatr Miejski w Kaliszu - gł. różne kosztorysy wykończenia przebudowy gmachu, pożyczka z Funduszu Pracy, oszacowanie wartości z 1940 r.*, sygn. 210.

Zespół Akta Miasta Kalisza, *Teatr Miejski w Kaliszu - gł. dokumentacja dotycząca wykończenia wnętrza budynku*, sygn. 212.

Muzeum Okręgowe Ziemi Kaliskiej w Kaliszu

Uroczystość poświęcenia pod budowę ratusza w Kaliszu 19 (17). 10. 1920, album fotograficzny, nr inw. MOZK/H/3301.

Złota Księga Towarzystwa Miłośników Sceny w Kaliszu, nr inw. MOZK/H/659.

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

[Wydawnictwo Magistratu Miasta Kalisza]. 1919. *Sprawozdanie ze zjazdu przedstawicieli ministerstw w dniu 15 i 16 sierpnia 1919 roku w sprawie odbudowy miasta Kalisza*. Kalisz: Wydawnictwo Magistratu Miasta Kalisza.

Noty prasowe (podaję w kolejności chronologicznej):

Chodyński, Adam. „Teatr w Kaliszu”, *Gazeta Kaliska* 169 (1900): 1.

„Z Rady Miejskiej”, *Gazeta Kaliska* z 22. 12. 1918 r.

„Odbudowa Teatru Miejskiego”, *Gazeta Kaliska* 87 (1919).

„Narada magistratu z przedstawicielami rządu. Postanowienia w sprawie odbudowy teatru i ratusza”, *Gazeta Kaliska* 188 (1919): 3.

„Poświęcenie fundamentów pod teatr”, *Gazeta Kaliska* 65 (1920): 3.

[M.T.J.] „Ratujmy teatr w Kaliszu”, *ABC Kaliskie* 36 (1927): 6.

Gazeta Kaliska 79 (1930): 2.

„Teatr w Kaliszu”, *Gazeta Kaliska* 71 (1930): 2.

„Teatr w Kaliszu”, *ABC Kaliskie* 303 (1930): 8. „Otwarcie Teatru im. Wojciecha Bogusławskiego w Kaliszu”, *Gazeta Kaliska* 316 (1936): 8.

„Posiedzenie Komisji Teatralnej”, *Gazeta Kaliska* 53 (1938): 8.

HASŁA SŁOWNIKOWE

Andrzej Androchowicz, Pajzderski Sylwester (1876-1953), w: *Słownik biograficzny Wielkopolski południowo-wschodniej ziemi kaliskiej*, t. III, red. Danuta Wańka (Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2007). 309-310.

Grzegorz Waliś, Bzowski Stanisław Gerwazy (1862-1936), w: *Słownik biograficzny Wielkopolski południowo-wschodniej ziemi kaliskiej*, t. III, red. Danuta Wańka (Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2007). 83-84.

Grzegorz Waliś, Chrystowski Ignacy Władysław (1882-1938), *Słownik biograficzny Wielkopolski południowo-wschodniej ziemi kaliskiej*, t. III, red. Danuta Wańka (Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2007). 90-91.

Grzegorz Waliś, Wardęski Witold Antoni Stanisław (1888-1974), *Słownik biograficzny Wielkopolski południowo-wschodniej ziemi kaliskiej*, t. III, red. Danuta Wańka (Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2007). 430-431.

OPRACOWANIA

Barańska, Iwona. 2002. *Architektura Kalisza w dobie Królestwa Kongresowego*. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Bieniecki, Ryszard, Celer, Bogumiła. 2014. *Katastrofa kaliska 1914*. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Błaszczyk, Arkadiusz. 2014. *Miasto ponad ogień i czas: echa kaliskiego Sierpnia 1914 roku w literaturze, grafice i filmie*. Kalisz: Miejska Biblioteka Publiczna im. A. Asnyka.

Błaszczyk, Dariusz. 2010. *Juliusz Żórawski - przerwane dzieło modernizmu*. Warszawa: Wydawnictwo: salix alba.

Błaszczyk, Dariusz. 2016. *Architektura Teatru im. Wojciecha Bogusławskiego w Kaliszu. Architecture of the Wojciech Boguslawski Theatre in Kalisz*. Kalisz: Teatr im. Wojciecha Bogusławskiego.

Bruś-Kosińska, Joanna. 2007. *Budynki teatralne Kalisza*. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Cała, Alina. 2012. *Żyd – wróg odwieczny? Antysemityzm w Polsce i jego źródła*. Warszawa: Nisza.

Czechowska, Barbara. 2010. *Kaliszkie Korso. Architektura i urbanistyka Alei Wolności w XIX i XX wieku*. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Drewicz, Maciej. 2014. *Wypadki kaliskie 1914. Reinterpretacja obrazu zdarzeń*. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Gołdyn, Piotr. 2013. *Sławomir Czerwiński (1885-1931). Minister oświaty, przyjaciel Kalisza*, seria: Kalizowanie. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Górzyński, Makary. „Architekt Józef Chrzanowski. Przyczynek do studiów nad kulturą architektoniczną Kalisz końca XIX wieku”, *Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk*, 12 (2011): 76-97.

Górzyński, Makary. „Dziewiętnastowieczny park miejski w Kaliszu. Historia, władza i komercja w przestrzeni kultury popularnej”, *Kultura popularna* 3 (37) (2013): 46-60.

Górzyński, Makary. 2014. *Dziewiętnastowieczny ratusz w Kaliszu. Architektura i niezrealizowany projekt nowoczesności*. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Górzyński, Makary. 2017. *Dziewiętnastowieczny Teatr Miejski w Kaliszu. Architektura i polityki kulturowe na peryferiach imperium*. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Górzyński, Makary. 2019. *Dziewiętnastowieczny Park Miejski w Kaliszu. Ogród cywilizacji*. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Janicka, Elżbieta, Tomasz Żukowski. 2016. *Przemoc filosemicka? Nowe polskie narracje o Żydach po roku 2000*. Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN.

Jonkajtys-Luba, Grażyna. 1996. *Czesław Przybylski*, seria: Architektura i architektki świata współczesnego. Warszawa: Wydawnictwo Arkady.

Kaczmarek, Zygmunt, Karol Pawlak, „Endecja w Wielkopolsce Wschodniej w okresie międzywojennym”, *Rocznik Wielkopolski Wschodniej* 4 (1976): 31-65.

Kaszyński, Stanisław. 1972. *Teatralia kaliskie: materiały do dziejów sceny kaliskiej (1800-1970)*. Łódź: Wydawnictwo Łódzkie.

Kozłowska, Iga. 2005. *Teatr w Kaliszu w okresie II Rzeczypospolitej*. Kalisz: Towarzystwo Miłośników Kalisza.

Krzywiec, Grzegorz. 2009. *Szowinizm po polsku (1886-1905)*. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, Instytut Historii PAN.

Kurzyński, Andrzej. „Odbudowa Kalisza ze zniszczeń wojennych w latach 1914-1929”, *Rocznik Kaliski* 31 (2005): 59-89.

Lasiński, A. L. [imiona nieznane]. „Sprawa Teatru”, *Ziemia Kaliska* 6-7 (1930): 191-205.

Michalski, Maciej. 2014. „Iwo Gall. Dwadzieścia miesięcy w Kaliszu”. W: *Iwo Gall - redutowiec, artysta teatru*, red. Anna Wypych-Gawrońska, Elżbieta Wróbel, Joanna Warońska, 227-236. Częstochowa: Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie.

Omilanowska, Małgorzata. „Odbudowa Kalisza po zburzeniach 1914 roku”, *Biluletyn Historii Sztuki* 4 (2016): 663-687.

Pakentreger, Aleksander. 1988. *Żydzi w Kaliszu w latach 1918-1939*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Przygodzki, Sławomir. 2012. *Kalisz wielokulturowy*. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Pszczołkowski, Michał. 2014. *Architektura użyteczności publicznej II Rzeczypospolitej 1918-1939. Forma i styl*. Łódź: Księży Młyn.

Raszewska, Jarosława. „Rozwój zaludnienia miasta Kalisza w latach 1793-1939”, *Rocznik Kaliski* 2 (1969): 8 -67.

Splitt, Jerzy, Aleksander. 2001. „Aktorowie w podróży. Tradycje teatralne Kalisza do 1939 r.”. W: *200 lat sceny nad Prosną*, red. Joanna Chojka, 9-27. Kalisz: Teatr im. Wojciecha Bogusławskiego, Studio ConTEXT.

Tabaka, Anna, Maciej Błachowicz. „Jak kaliszanie budowali teatr”, *Życie Kalisza* 19 (2013): 26.

Tabaka, Anna, Maciej Błachowicz. „Jaki teatr dla Kalisza?”, *Życie Kalisza* 20 (2013): 26.

Tabaka, Anna. „Teatr modernistów”, *Kalisia Nowa* 4-6 (2014): 8-10

Tabaka, Anna. 2016. „Dwieście kufrów dekoracji. Kilka uwag o <smaku prowincjonalnym>”. W: *Region i książka. Szkice z dziejów książki regionalnej*, red. Ewa Andrysiak, Elżbieta Steczek-Czerniawska, 237-247. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Tabaka, Anna. 2016. *Ignacy Adam Nieścieszko-Bujnicki (1891-1939). Prezydent Kalisza, budowniczy elektrowni kaliskiej*, seria: Kaliszanie. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Tabaka, Anna, Maciej Błachowicz. 2013. *Pałac Chrystowskich w Tłokini Kościelnej*. Tłokinia Kościelna: APM Event.

Walczak, Krzysztof, Ewa Andrysiak, Ewa Obała. 2014. *Józef Radwan (1858-1936). Prawnik, wydawca i działacz społeczny*, seria: Kaliszanie. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Woźniak, Arkadiusz Mieczysław. 2015. *Kalisz 1914. Pogrom miasta*. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Zarębska, Teresa. „Sprawa odbudowy zabytkowego centrum Kalisza po zniszczeniach w 1914 roku”, *Rocznik Kaliski* 10 (1977): 121-179.

STRONY INTERNETOWE [dostęp zweryfikowany: 18 IX 2021]:

Monika Pokrzycka-Pokora, *Iwo Gall*, <https://culture.pl/pl/tworca/iwo-gall>

Małgorzata Kitowska-Łysiak, *Roman Schneider*, <http://culture.pl/pl/tworca/roman-schneider>

Narodowego Archiwum Cyfrowego: Premier Wincenty Witos wraz z osobami towarzyszącymi przed gmachem Teatru im. Wojciecha Bogusławskiego, <https://audiovis.nac.gov.pl/obraz/59606/>.

Władysław Zawistowski (1897-1944): <http://www.encyklopediateatru.pl/krytyk/70896/wladyslaw-zawistowski>.

[fotografia z napisem „Kalisz bez Żydów”], https://wkaliszu.pl/8033380/KARTKA_-Z_KALENDARZA_75_lat_temu_w_miescie_pojawil_sie_transparent_z_napisem_Kalisz_bez_Zydow.html.

TEATR DLA WSZYSTKICH? SPÓR O ROLĘ TEATRU MIEJSKIEGO NA TLE DYSKUSJI SPOŁECZNO-POLITYCZNYCH W KALISZU LAT TRZYDZIE- STYCH XX WIEKU – ZARYSOWANIE PROBLEMATYKI

SŁOWA KLUCZOWE

Kalisz, teatr, międzywojnie, odbudowa, władze miejskie, nacjonalizm, Żydzi

STRESZCZENIE

Jaki społeczno-polityczny komunikat zakodowano w neoklasyczej architekturze teatru kaliskiego (proj. Czesław Przybylski) kryjącej funkcjonalistyczne rozwiązania wnętrz (proj. Juliusz Żórawski)? Jaki obraz wykształconego Polaka starano się zbudować w prowincjonalnym mieście o typowej dla II RP wielonarodowościowej strukturze? Kto zasiadał na tej widowni, a kogo oczekiwano? Autorka skupia się na pytaniach narosłych wokół czwartego teatralnego gmachu w Kaliszu, odbudowanego w latach międzywojennych (1919-1936). Na podstawie wrywkowo podanych opinii z lokalnych gazet zwraca ona uwagę na ważny, a dotychczas szczegółowo nieanalizowany przez badaczy wątek nacjonalistyczno-szowinistyczny przewijający się w dyskusjach dotyczących teatru i jego roli w miejskiej przestrzeni. Przedstawiony tekst zarysowujący problematykę jest wstępem do szerszych badań.

THEATRE FOR ALL? A CLASH OVER THE ROLE OF MUNICIPAL THEATRE IN KALISZ FRAMED WITHIN THE SOCIO-POLITICAL DISCUSSIONS OF THE 1930s. A RECONNAISSANCE

KEYWORDS

Kalisz, theatre, interwar period, reconstrucion, municipal authorities, nationalism, Jews

---

SUMMARY

In this short essay – proposing an outline of the research in progress – Author offers several questions regarding the interwar reconstruction and functions of the municipal theatre building in Kalisz. What kind of socio-political message was conducted in the Neoclassical architecture of this edifice, designed by Czesław Przybylski in 1919 and then in the 1930s refurbished and redesigned (interiors) by Juliusz Żórawski in modernist and streamline design? What kind of educated subject, a new Pole, was the subject for theatre perceived as a medium of education and political tool in this middle-seized interwar Polish town? Who attended the auditorium and who was expected to attend and why? Author explores preliminary press and archival sources, focusing on the (mostly unexplored by historians of Kalisz) discourse of nationalism and even chauvinism that fueled several aspects of the debate around the municipal theatre and its roles in Kalisz.